

Kolekcja inkunabułów w zbiorach Biblioteki Muzeum Narodowego w Warszawie

Księgozbiór Biblioteki Muzeum Narodowego w Warszawie należy do największych zbiorów o profilu artystycznym w stolicy, a zarazem jest ceniony wśród badaczy sztuki, m.in. ze względu na bogatą kolekcję katalogów wystaw i zbiorów (w tym wydanych przed 1939 r.). Tylko nielicznym znana jest natomiast kolekcja starodruków, która co prawda nie może się równać ze zbiorami takich instytucji jak Biblioteka Narodowa czy Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, ale jest niemała, bo licząca ponad 2900 tytułów w 3587 woluminach.

W niniejszym artykule podjęto się charakterystyki najstarszych druków, czyli inkunabułów, skupiając się przede wszystkim na ich cechach wyróżniających, by następnie zastanowić się nad rolą tej kolekcji w realizacji zadań naukowych, edukacyjnych lub wystawienniczych Muzeum Narodowego w Warszawie¹.

Historia kolekcji

Paleotypy wpływały do MNW jeszcze przed końcem I wojny światowej, ale wpisywano je wówczas do ksiąg wspólnego inwentarza muzealiów, stąd dziś trudno określić ich pierwotną liczbę. Po II wojnie światowej, prawdopodobnie na początku lat pięćdziesiątych, najstarsze druki zostały wydzielone i zewidencjonowane w odrębnym inwentarzu starodruków Biblioteki MNW. Jednocześnie, czasem jeszcze przed zarejestrowaniem, niektóre woluminy zostały przekazane do innych działów (m.in. zbiorów sztuki średniowiecznej czy grafiki obcej), skąd w pojedynczych wypadkach po kilkudziesięciu latach wracały do Biblioteki².

Kolekcja inkunabułów Biblioteki MNW liczy dziś trzynaście tytułów (w dwunastu woluminach), spośród których trzy wydawnictwa nie zostały odnotowane w *Incunabula que in bibliothecis*

¹ W artykule nie uwzględniono dwóch, współprawnych francuskich prognostyków: *La reuelation diuine que dieu reuele au bo[n] saint prophete Esdras pour scauoir et congnoistre les annees fertiles i Les iours et heures perilleux de l'annee reuelez par lange au bon saint Job* (nr inw. Inc. 11), ponieważ ich datacja jest niepewna oraz nie są notowane w centralnych katalogach inkunabułów (tj. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz – dalej: GW i *Incunabula que in bibliothecis Poloniae asservantur* – dalej: IBP).

Analizę formalną i informacje o liczbie wydań omawianych tytułów oparto głównie na materiale zawartym w GW oraz na podstawie porównania cyfrowych kopii danego tytułu. Zob. GW, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz [online], aktualizacja 8 lutego 2013 [dostęp: 20 lutego 2013], dostępny w Internecie: <<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>>. Podstawowe dane dotyczące inkunabułów, wraz z numerami inwentarza podano w aneksie.

² W 1946 r. do dzisiejszego Gabinetu Rycin i Rysunków przekazano egzemplarz pierwszego wydania *Liber chronicarum* Hartmanna Schedla (nr inw. Gr.Ob.Alb.13 MNW), co odnotowano w inwentarzu Biblioteki. Z kolei w kwietniu 1973 r. do zbiorów sztuki średniowiecznej włączono wolumen pt. *Margarita Davitica, seu Expositio Psalmorum* (nr inw. Inc. 14), który wrócił do Biblioteki w latach dziewięćdziesiątych XX w.

*Poloniae asservantur*³. Stan zachowania poszczególnych egzemplarzy jest zróżnicowany, tak pod względem kompletności samego dzieła, jak i np. obecności pierwotnej oprawy (il. 1) czy stopnia i zakresu uszkodzeń mikrobiologicznych. Niestety w wielu wypadkach niepełna jest także wiedza o pochodzeniu woluminów, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

Tematyka

Profil tematyczny opisywanych paleotypów ogranicza się do dwóch grup – tekstów teologicznych i zabytków historiografii – w obu wypadkach reprezentowanych przez dzieła cieszące się dużą popularnością, które były wręcz „bestsellerami” swoich czasów.

Pierwsza grupa publikacji to głównie podręczniki dla kleru. Wśród nich znaleźć można objaśniające istotę funkcji kapłańskich *De sacramentis* (nr inw. Inc. 1) Mikołaja z Błonia (? – przed 1448) oraz *Manipulus curatorum* (nr inw. Inc. 2) Guida de Monte Rochena (czynny ok. 1331), sumujące dogmaty wiary *Sententiarum liber IV, cum Conclusionibus Henrici de Gorichen, Concordantiis Bibliae ac Canonum, Problematis s. Thomae Artieulisque Parisiensibus* (nr inw. Inc. 13) Piotra Lombarda (ok. 1095–1160) czy wprowadzającą do egzegezy biblijnej pracę *Mammotrectus super Bibliam* (nr inw. Inc. 3) franciszkanina Johanna Marchesinusa (czynny na przełomie XIII i XIV w.) lub anonimową *Margarita Davitica, seu Expositio Psalmorum* (nr inw. Inc. 14). Zbiór ten uzupełniają *Epistolae* świętego Hieronima (nr inw. Inc. 12) oraz trzyczęściowa edycja kunsztownych *Sermones de tempore et de sanctis, sive Hortulus reginae miśnieńskiego kaznodziei Meffretha* (nr inw. Inc. 6).

Wśród druków o tematyce teologicznej znalazło się również niemieckie tłumaczenie pracy Johanna de Friburgo (Joanna Friburgensis, ok. 1250–1314) *Summa confessorum* (nr inw. Inc. 4), które – jakkolwiek pierwotnie dotyczyło prawa kościelnego – stało się praktycznym leksykonem-poradnikiem moralności i etyki chrześcijańskiej, ogromnie popularnym przede wszystkim w świeckich warstwach społeczeństwa.

Ogniwem niejako łączącym obie grupy inkunabułów Biblioteki MNW jest zbiorowa edycja najważniejszych dzieł Józefa Flawiusza (ok. 37 – po 94), tj. *De antiquitate Iudaica* i *De bello Iudaico* (nr inw. Inc. 8), poświęconych judaizmowi, a zarazem opisujących tło historyczne wydarzeń Nowego Testamentu.

Pozostałe tytuły prezentują już wyłącznie popularny od początku średniowiecza typ kroniki świata. *Fasciculus temporum* (nr inw. Inc. 7) – wykład historii zbawienia prowadzony równolegle z opowieścią o dziejach świeckich – pióra Wernera Rolevincka (1425–1502), pierwsza drukowana kronika miejska, czyli *Die Cronica van der Holliger Stat van Coellen (Kölnische Chronik)* (nr inw. Inc. 5), czy wreszcie pierwsze wydanie niemieckiego tłumaczenia monumentalnej *Liber chronicarum* Hartmanna Schedla (nr inw. Inc. 10), zajmują poczesne miejsce wśród tego typu dzieł, m.in. ze względu na bogatą oprawę graficzną, o której szczegółowe informacje zawarte są w dalszej części tekstu.

Między obydwoma rodzajami piśmiennictwa, jakkolwiek powstałymi w tej samej epoce, zachodzi jednak ciekawa rozbieżność: o ile teksty przeznaczone dla duchowieństwa tkwią w nurcie tradycyjnej myśli teologicznej, o tyle kroniki świata – chociaż wykorzystują znaną od dawna formę – silnie przesiąknięte są ideami humanizmu⁴.

³ Nie uwzględniono egzemplarzy o numerach inwentarza: Inc. 12–14. Zob. IBP, [t. 1], moderante Alodia Kawecka-Gryczowa, composuerunt Maria Bohonos et Elisa Szandorowska, Offic. Inst. Ossoliniani, Wratislavia 1970.

⁴ Hasło *Chronik* [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 2, *Bettlerwesen bis Codex von Valencia* [Hrsg. und Berater: Robert Auty et al.], Artemis-Verlag, München–Zürich 1983, s. 1964.

Chronologia druków i oficyny wydawnicze

Wszystkie przechowywane w Bibliotece MNW inkunabuły powstały w ostatniej ćwierci XV wieku. Najstarsze – *De antiquitate Iudaica* i *De bello Iudaico* oraz *Margarita Davitica...* – pochodzą z przełomu 1475 i 1476 roku⁵. Pozostałe, z wyjątkiem *Fasciculus temporum* z 1479 roku, wydrukowano pod koniec lat osiemdziesiątych⁶ i dziewięćdziesiątych⁷ XV wieku. Wśród tych pierwszych znajduje się też najstarsze *polonicum* – *De sacramentis* z 1487 roku.

Tylko *Kölnische Chronik*, *Liber chronicarum* i *Margarita Davitica...* pochodzą z pierwszych wydań – zresztą z wyjątkiem drugiego tytułu nie były potem wznawiane. Pozostałe należą już do późniejszych, co bynajmniej nie umniejsza ich znaczenia w historii książki i drukarstwa. Na przykład spośród trzech edycji listów świętego Hieronima z oficyny Nikolausa Kesslera (ok. 1445 – ok. 1519) z lat 1489, 1492 i 1497⁸, właśnie ostatnia, której egzemplarz znajduje się w zbiorach Biblioteki MNW, jest najciekawsza, m.in. ze względu na wyjątkowo rzadko używaną przez tego drukarza antykwę⁹.

Niemal cały zbiór paleotypów składa się z przykładów produkcji drukarni niemieckich¹⁰, co nie odbiega od profilu większości polskich kolekcji inkunabułów¹¹. Poszczególne ośrodki wydawnicze reprezentuje zbliżona liczba tytułów: Strasburg – trzy, Augsburg, Bazyleę, Kolonię i Norymbergę – po dwa, Lubekę – jeden. Są to przy tym wyłącznie druki najważniejszych oficyn tamtego czasu, a więc: Martina Flacha (?–1500) ze Starsburga, Güntera Zainera (?–1478) i Johanna Schönspergera (ok. 1455–1520) z Augsburga, Johanna Koelhoffa (? – ok. 1502) oraz Heinricha Quentella (?–1501) z Kolonii, Antona Kobergera (ok. 1440–1513) z Norymbergii, wreszcie Nikolausa Kesslera z Bazylei. W wielu wypadkach są to najwcześniejsze wydawnictwa danej oficyny (np. druki Flacha z 1487 r.)¹² lub uznane za jej szczytowe osiągnięcia np. współwydane *De antiquitate Iudaica* i *De bello Iudaico* z oficyny Lucasa Brandisa (przed 1450 – po 1500), *Liber chronicarum* – Kobergera, *Kölnische Chronik* – Koelhoffa, bądź z różnych względów wyjątkowe na tle innych druków (np. wspomniane *Epistolae* świętego Hieronima z drukarni Kesslera).

⁵ Ich chronologię ustalono na podstawie źródeł bibliograficznych, gdyż oba tytuły nie posiadają kolofonów z datą druku. Zob. GW M15150, GW M20961.

⁶ Nr inw. Inc. 1–4, nr inw. Inc. 6.

⁷ Nr inw. Inc. 5, nr inw. Inc. 10, nr inw. Inc. 12–13.

⁸ GW 12431, 12433 i 12436.

⁹ Heinrich Grimm, *Kesler, Nicolaus* [w:] *Neue Deutsche Biographie* [online], Bd. 11, *Kafka – Kleinförche*, Hrsg von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Duncker & Humblot, Berlin 1977 [dostęp: 20 lutego 2013], s. 541–542, dostępny w Internecie: <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd137735677.html>>.

¹⁰ To jest działających na terenie Rzeszy Niemieckiej lub prowadzonych przez drukarzy pochodzenia niemieckiego (np. Nikolaus Kessler w Bazylei).

¹¹ Zob. IBP, [t. 1], A–L, moderante Alodia Kawecka-Gryczowa, composuerunt Maria Bohonos et Elisa Szandorowska, Offic. Inst. Ossoliniani, Wratislavia 1970, s. XXXVII–XLII.

¹² François Ritter, *Flach, Martin der Ältere* [w:] *Neue Deutsche Biographie* [online], Bd. 5, *Falck – Fyner*, hrsg von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Duncker & Humblot, Berlin 1961 [dostęp: 20 lutego 2013], s. 219–220, dostępny w Internecie: <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd129016489.html>>.

Cechy wydawnicze i zdobnictwo druków

Typowe dla inkunabułów cechy książki rękopiśmiennej najlepiej widoczne są w drukach religijnych, i to bez względu na datę ich wydania, jak np. w *Margarita Davitica...* z przełomu 1475 i 1746 roku, *Sermones de tempore et de sanctis...* z 1487 roku i *Sententiarum liber IV...* Piotra Lombarda z roku 1498. Część z nich, np. *Manipulus curatorum* de Monte Rochena lub *Margarita Davitica...* zostało jednak złożonych w jednej szpalcie, podczas gdy quasi-historyczne dzieła Józefa Flawiusza – w dwóch.

Najsilniejszy wpływ rękopisów iluminowanych na sztukę drukarską widać właśnie w tym ostatnim dziele (il. 2). Jego drukarz, Lukas Brandis, zastąpił wykonywane dawniej ręcznie ornamenty drzeworytami. Karty początkowe ujęto więc w bordiurę roślinną, w której igrają ptaki, lwy, a nawet smok, tekst zaś urozmaicają liczne inicjały, m.in. z odbitymi z osobnych klocków figurami skrybów przy pulpicie lub sceną bitewną oraz litery „I” z postacią uczonego lub Chrystusa. W połowie tomu widać jednak, że zapal drukarza znacznie osłabił: część inicjałów została tylko zasygnalizowana reprezentantem, a część w ogóle pominięta.

Prawie wszystkie inkunabuły w kolekcji Biblioteki MNW posiadają zarazem elementy typowe dla nowoczesnej książki, aczkolwiek w żadnym druku nie są one dominujące. Kartę tytułową posiada np. *Manipulus curatorum*, *Summa confessorum* i *Sententiarum liber IV...*, foliację – *Mammotrectus super Bibliam*, *Summa confessorum*, *Kölnische Chronik*, *Liber chronicarum* i *Margarita Davitica...*, a indeksu i spisu treści nie ma tylko *De sacramentis*. Kolofonem z pełnymi danymi wydawniczymi opatrzyli swoje druki Schönsperger, Koelhoff, Quentell, Koberger¹³ i Kessler – skądinąd właściciele prężnie działających oficyn o międzynarodowym zasięgu.

Z wyjątkiem wspomnianych już *Epistolae*, wszystkie paleotypy w zbiorach Biblioteki złożono gotycką rotundą. Szczególnie wymyślną formę przyjęła ona w *Kölnische Chronik*, której drukarz dodatkowo często różnicował krój i rozmiar czcionki (np. w tytułach rozdziałów czy pierwszych wierszach akapitów).

Doskonałym przykładem kunsztu pierwszych drukarzy są z kolei dzieła o skomplikowanym układzie tekstu i licznych ilustracjach, reprezentowane w kolekcji Biblioteki MNW przez kroniki świata. *Fasciculus temporum* (il. 3) wyróżnia zatem oryginalne opracowanie edytorskie (charakterystyczne także dla najwcześniejszych wydań), wynikające ze sposobu narracji: niemal każdą kartę dzieli oś czasowa, nad którą przedstawiono wydarzenia biblijne i historię

il. 1 | fig. 1

Joannes Marchesinus,
*Mammotrectus super
Bibliam* (przednia
okładzina | upper cover),
oficina Martina Flacha,
Strasburg | Martin
Flach's publishing
house, Strasbourg, 1487,
Muzeum Narodowe
w Warszawie
| The National Museum
in Warsaw

fot. | photo © Małgorzata
Kwiatkowska / Muzeum
Narodowe w Warszawie

¹³ Niestety karta z obszernym kolofonem w *Liber chronicarum* nie zachowała się.

chrześcijaństwa, pod spodem zaś – dzieje świeckie. Całość dodatkowo urozmaicają drzeworytowe ilustracje (m.in. wieża Babel, Arka Noego, Chrystus na krzyżu) i ujęte w koła imiona opisywanych osobistości, co razem wymagało różnicowania składu niemal każdej strony.

Szczytowym osiągnięciem niemieckiej sztuki drukarskiej tamtego czasu, zwłaszcza pod względem zastosowania grafiki, jest *Liber chronicarum*¹⁴. W przeciwieństwie do późniejszej *Kölnische Chronik* drukarz nie ograniczył się do prostszej techniki składu jednoszpaltowego (jakkolwiek jest ona dominująca). Wiele kart zestawiał w dwóch, a nawet trzech kolumnach (np. karta X recto), obficie przeplatanych portretami, wedutami oraz indywidualnie opracowanymi scenami (np. wniebowzięcie Eliasza, śmierć Sokratesa, genealogia cesarzy rzymsko-niemieckich itp.) wykonanymi z ponad sześciuset klocków drzeworytniczych w warsztacie Wilhelma Pleydenwurffa.

Dopełnieniem typograficzno-edytorskiego opracowania ówczesnych druków było rubrykowanie lub kolorowanie ilustracji, co miało upodobnić inkunabuł do – uważanego za wykwintniejszą formę książki – rękopisu¹⁵. Najbardziej okazałym przykładem tych zabiegów są również kroniki świata z ilustracjami pokolorowanymi przy użyciu barwników, które do dziś zachowały swą intensywność. O wiele częściej jednak ograniczano się tylko do ręcznego dopisywania inicjałów uncjalnych niebieskim, a najczęściej czerwonym atramentem, jak np. w *Epistolae*, *Mammotrectus super Bibliam*, *Sententiarum liber IV...* czy *Sermones de tempore et de sanctis...*, gdzie ponadto pierwsze litery kolejnych części kazań zostały domalowane kilkoma kolorami i ozdobione płatkami złota z odcisniętym prostym ornamentem (il. 4).

Oprawy

Większość paleotypów w kolekcji Biblioteki MNW zachowała się z oprawami z epoki, aczkolwiek wiele z nich jest dziś w bardzo złym stanie. Wszystkie wykonano w typowy dla owego czasu sposób, czyli z desek obciągniętych skórą ciętą, zdobioną ślepymi tłoczeniami (głównie ze stempli).

Najbardziej okazała jest oprawa *Summa confessorum* Johanna de Friburgo, której okładziny zdobi podwójna bordiura wypełniona ornamentem plecionkowo-roślinnym (stemple pozytywowe), w zwierciadłach zaś odbito motyw wici i kwiatonów (stemple pozytywowe i negatywowe). Ponadto przy górnej krawędzi przedniej okładziny odcisnięto napis teksturą: [summa?] iohannis (częściowo zaklejony), a ten sam krój pisma zastosowano również w grawerunku zaczepów do dwóch, niestety niezachowanych, klamer¹⁶.

Pod względem obfitej zastosowanej ornamentyki niewiele ustępują wyżej wymienionej oprawy *De sacramentis* i *Manipulus curatorum* oraz *Mammotrectus super Bibliam* (il. 1), które

¹⁴ Horst Kunze, *Geschichte der Buchillustration in Deutschland das 15. Jahrhundert*, Textband, Insel-Verlag Leipzig 1975, s. 368–381. Tam też obszerna bibliografia.

¹⁵ Helena Szejwikowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, wydanie trzecie poprawione, Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział Wrocławski, Warszawa 1980, s. 60.

¹⁶ Te same motywy i kompozycję zastosowano również w egzemplarzu *Summa confessorum* ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek (sygn. 2 Inc.c.a. 2283), którego oprawę autorzy opisu w *Bayerische Staatsbibliothek Inkunabelkatalog* zidentyfikowali jako późnogotycką i powstałą w Augsburgu. Zob. Johannes de Friburgo, *Summa Johannis*, Augsburg, 1489.11.27, sygn. 2 Inc.c.a. 2283, Bayerische Staatsbibliothek – Münchener Digitalisierungszentrum [online] [dostęp: 21 lutego 2013], dostępny w Internecie: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00029488-4>>; Johannes Friburgensis, *Summa confessorum* (dt.) [w:] *Bayerische Staatsbibliothek Inkunabelkatalog* [online], aktualizacja: 28 czerwca 2011, [dostęp: 21 lutego 2013], BSB-Ink: I-571, dostępny w Internecie: <http://inkunabeln.digitale-sammlungen.de/Exemplar_I-571,2.html>.

niemal w całości pokryte są różnego rodzaju tłoczeniami o motywach roślinnych (stemple negatywowe) i również pierwotnie były zaopatrzone w dwie klamry¹⁷. Bardziej precyzyjny rysunek ornamentów na oprawie *Mammotrectus super Bibliam*, pozwala podejrzewać, że powstała w innym warsztacie niż pozostałe.

Najskromniejszą, choć nie mniej solidną, ochronę otrzymała *Margarita Davitica*..., wyposażona w powoli zanikający już wówczas typ oprawy mniszey. Pierwotnie obie jej okładziny spinała dodatkowo klamra, z której niestety zachował się tylko zaczep z grawerowanym napisem teksturą: [maria?].

Przykładem nowożytniej, lecz dość udanej ingerencji jest oprawa *Fasciculum temporum*. Pierwotnie pokryta była barwioną na bordowo skórą, która z czasem utraciła swój blask a zdobiące ją niegdyś tłoczenia (stemple o motywach krzyży, tarcz z orłem i lwem?) są dziś ledwo widoczne. Zapewne w XIX wieku otrzymała jednak okucia

il. 2 | fig. 2

Meffreth, *Sermones de tempore et de sanctis, sive Hortulus reginae* (karta AA recto z inicjałem „L”), oficyjna Antona Kobergera, Norymberga | Anton Koberger's publishing house, Nuremberg, 1487, Muzeum Narodowe w Warszawie | The National Museum in Warsaw

fot. | photo © Małgorzata Kwiatkowska / Muzeum Narodowe w Warszawie

il. 3 | fig. 3

Werner Rolevinck, *Fasciculus temporum* (karta b4 recto | fol. b4 recto), oficyjna Heinricha Quentella, Kolonia | Heinrich Quentell's publishing house, Cologne, 1479, Muzeum Narodowe w Warszawie | The National Museum in Warsaw

fot. | photo © Małgorzata Kwiatkowska / Muzeum Narodowe w Warszawie

¹⁷ Zachowały się tylko dwa metalowe zaczepy z grawerowanymi literami teksturą na oprawie *Mammotrectus super Bibliam*.

il. 4 | fig. 4

Josephus Flavius,
De antiquitate Iudaica,
De bello Iudaico
 (pierwsza strona | first
 page), oficyna Lucasa
 Brandisa, Lubeka
 | Lucas Brandis's
 publishing house,
 Lübeck 1475/1476,
 Muzeum Narodowe
 w Warszawie | The
 National Museum
 in Warsaw

fot. | photo © Małgorzata
 Kwiatkowska / Muzeum
 Narodowe w Warszawie

na rogach, masywne guzy na obu okładzinach i ozdobną klamrę, z której niestety zachował się tylko zaczep i mocowanie.

Głosy i recepcja dzieł

Z perspektywy współczesnej nieocenionym źródłem informacji o odbiorze danego dzieła są takie „akty wandalizmu” jak pozostawiane przez czytelników różnorodne uwagi na marginesach.

Wśród znajdujących się w Bibliotece MNW inkunabułów najintensywniej studiowano dzieła religijne. Łacińskie notatki o charakterze wypisów i podkreśleń, w tym rysowane dłonie wskazujące istotne ustępy tekstu (motyw wywodzący się jeszcze ze średniowiecza), znalazły się m.in. na kartach *Manipulus curatorum*, *De bello Iudaico* czy *Sermones de tempore et de sanctis...*, które dodatkowo opatrzone skórzanymi zakładkami na brzegach kart. Na tym tle wyróżnia się egzemplarz *Sententiarum liber IV...*, gdzie kolumny druku giną wręcz wśród drobnych, równo położonych zapisków z XVI wieku¹⁸.

O krytycznej lekturze tekstu *Liber chronicarum* świadczy natomiast zaledwie kilka głosów w języku niemieckim, wykonanych różną ręką i stylem pisma z XVI–XVII wieku. Widać egzemplarz tego dzieła służył swym właścicielom niekoniecznie jako źródło wiedzy, czego specyficznym śladem są odręczne rysunki piórem umieszczone niemal na każdym widoku miasta, a przedstawiające... koła służące kaźni skazańców i szubienice (il. 5).

Innym źródłem wiedzy o poczytności danego tytułu może być liczba jego edycji, choć naturalnie dzieła wyjątkowo popularne uległy zaczytaniu, stąd współczesne bibliografie ich nie notują. Z wyjątkiem *Margarita Davitica...* i *Kölnische Chronik*, wymienionych tylko raz w *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, wszystkie pozostałe tytuły doczekały się w drugiej połowie XV wieku ponad pięciu wydań. Wśród nich szczególną sławą cieszyły się: *Manipulus curatorum* (120 edycji), *Fasciculus temporum* (50), *Mammotrectus super Bibliam* (29), *Sententiarum liber IV...* (28), *Epistolae* (17), ale i *De sacramentis* wznawiano wówczas aż trzynaście razy. Ciekawym z kolei przykładem rosnącego znaczenia języków narodowych jest różnica w liczbie edycji *Summa confessorum* Johanna de Friburgo. Napisana po łacinie, pierwszy raz drukiem ukazała się w tym języku w 1476 roku, dopiero cztery lata po niemieckim tłumaczeniu dominikanina Bertholda. Katalogi inkunabułów notują zresztą tylko trzy edycje łacińskie i aż dziesięć niemieckich¹⁹.

Datowanie głosów (nie starszych niż XVII w.) i brak kolejnych wydań w epoce nowożytności²⁰ pokazują dalszy los dzieł, składających się na kolekcję inkunabułów Biblioteki MNW: zdezaktualizowane po soborze trydenckim (1545–1563) lub w wyniku rozwoju nauki o świecie przestały funkcjonować w kolekcjach swych właścicieli.

¹⁸ Wykonała je najpewniej jedna osoba, różna jednak od autorów notatek proveniencyjnych. Tylko na nielicznych kartach można znaleźć krótkie notatki innymi stylami pisma, nie starsze niż XVII w.

¹⁹ *Johannes Friburgensis* [w:] GW [online], aktualizacja 14 lutego 2012 [dostęp: 20 lutego 2013], dostępny w Internecie: <<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>>.

²⁰ Tylko *Sententiarum liber IV...* i *Sermones de tempore et de sanctis, sive Hortulus reginae* doczekały się kolejnych wydań po 1500 r.: pierwszy tytuł wznawiano aż do 1892 r., drugi – co najmniej do XVII w. Zob. Joseph de Ghellinck, *Peter Lombard* [w:] *The Catholic Encyclopedia* [online], vol. 11, Robert Appleton, New York 1911 [dostęp: 23 lutego 2013], dostępny w Internecie: <<http://www.newadvent.org/cathen/11768d.htm>>; Stanonik, *Meffreth* [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie* [online], Bd. 21, *Kurfürst Maximilian I. – Mirus*, hrsg. durch die Historische Commission bei der Königl. Akad. der Wiss., Duncker & Humblot, Leipzig 1885, s. 175–176 [dostęp: 23 lutego 2013], dostępny w Internecie: <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd100307310.html?anchor=adb>>.

Proweniencje

Wiedza o pochodzeniu i historia poszczególnych egzemplarzy praktycznie w każdym wypadku pozostają niepełne. Dane o źródle pozyskania konkretnego inkunabułu do zbiorów muzealnych udało się ustalić dla zaledwie pięciu tytułów, będących zarazem przykładami wielkiej ofiarności polskiego społeczeństwa na rzecz instytucji kultury. Stanisławowi Bojakowskiemu, malarzowi poległemu podczas wojny polsko-bolszewickiej, Biblioteka MNW zawdzięcza *Epistolae i Sententiarum liber IV...*²¹, a rodzinie Malczów, potomkom znanego lekarza i społecznika Jana Fryderyka, *De sacramentis, Manipuls curatorum* oraz *Mammotrectus super Bibliam*²². Z kolekcji Józefa Choynowskiego (Chojnowskiego) i jego Muzeum Archeologicznego w Kijowie pochodzi natomiast *Fasciculus temporum* przekazany w 1903 roku Towarzystwu Zachęty Sztuk Pięknych, z którego zbiorami w 1923 roku trafił do muzeum²³.

Pozostałe inkunabuły pozyskano zapewne po II wojnie światowej, w ramach tzw. akcji rewindykacyjnej, lecz tylko o *Kölnischer Chronik* wiadomo, że pochodzi z biblioteki rodziny Schaffgotschów w Cieplicach Śląskich²⁴. Podobnie fragmentaryczne są wiadomości o wcześniejszych kolekcjach, do których należały paleotypy. Najwięcej danych zawierają inkunabuły подарowane przez rodzinę Malczów. Znajdowały się one niegdyś w bibliotece klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Wolbromiu²⁵, choć bynajmniej nie byli oni pierwszymi właścicielami tych druków.

W 1606 roku współprawne podręczniki dla kleru autorstwa Mikołaja z Błonia i Guida de Monte Rochena zostały подарowane przez niejakiego Marcina Raczyńskiego (lub Kaczyńskiego) z Morawicy (*in Morawicza*) zapewne jakiejś instytucji kościelnej, co sugeruje bezosobowa forma zapisu proveniencyjnego (*donatu[s] hoc opus per...*) na stronie tytułowej. Do kanoników wolbromskich wolumen trafił prawdopodobnie już po całkowitym ich urządzeniu się w nowym klasztorze, czego można się domyślać po użytej w innej notatce formie *conventus Volvramensis* zamiast *ecclesia Volvramensis*, występującej z kolei w zapisie z 1634 roku na podręczniku Joannesa Marchesinusa²⁶. Zagadką pozostanie natomiast, kiedy tom z *De sacramentis* i *Manipulus curatorum* trafił do księgozbioru niejakiego Jana Rzepki (*Joannes Rzepka*), który podpisał się na odwrocie ostatniej karty wolumenu. Na podstawie charakteru jego pisma można tylko podejrzewać, że był to przełom XVI i XVII wieku.

²¹ Przekazane do muzeum w listopadzie 1917 r. za pośrednictwem Kazimierza Pawłowicza i Piotra Olewińskiego (numer kwitariusza darów: 244, nr inw. 4898–4899 MNW).

²² Przekazane do muzeum w październiku 1935 r. przez Elżbietę Klewinową (numer kwitariusza darów: 3863, nr inw. Inc. 1–2 wpisane pod numerem inwentarza ogólnego: 100446, nr inw. Inc. 3 – pod numerem 100447).

²³ Nr inw. 32177 MNW.

²⁴ Pieczętka: *Freistandesherrliche Maiorats-Bibliothek zu Warmbrunn* w prawym górnym rogu i na odwrocie strony tytułowej.

²⁵ Właściwie: Wolfram lub Wolfram. Zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 13, red. Bronisław Chlebowski, wg planu Filipa Sulimierskiego, [s.n.], Warszawa 1893, s. 825.

²⁶ Decyzja o oddaniu parafii wolbromskiej kanonikom regularnym laterańskim zapadła co prawda w 1627 r., lecz pierwsi zakonnicy osiedlili się przy kościele pw. św. Katarzyny dopiero w 1633 r. Początkowo mieszkali w drewnianej parafii, a od 1635 r. w przekształconej na potrzeby konwentu kamienicy. Nowy klasztor ukończono dopiero w 1645 r. Przy świątyni już wcześniej mieściła się szkoła, a późniejsze akta wizytacji wspominają o bibliotece klasztornej, która w 1708 r. liczyła 600 woluminów. Klasztor skasowano w 1864 r. Zob. Kazimierz Łatak, *Kongregacja krakowska kanoników regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów*, Kuria Biskupia Diecezji Ełckiej, Kraków–Ełk 2002, s. 131–133.

Wspomniany już inkunabuł z daru rodziny Malczów – *Mammotrectus super Bibliam* – w drugiej połowie XVI wieku znajdował się w bibliotece klasztoru kanoników regularnych od pokuty w Krakowie (tzw. marków), o czym świadczą dwie notatki z 1577 roku i 1588 roku, nakreślone na jego kartach przez tamtejszych przeorów: Wawrzyńca Wolskiego i Adama z Trzemeszna. W 1634 roku druk został jednak подарowany przez niejakiego Adama Smoleńskiego (lub Smolońskiego) kościołowi wólbromskiemu (*pro Ecclesi[a] Volbramens[e]*), przy którym osiedli już kanonicy regularni z Krakowa²⁷, co aż dwukrotnie odnotowano w różnych miejscach książki.

Wiadomości o poprzednim właścicielu zachowały się również na *Sententiarum liber IV*... W 1549 roku były one w posiadaniu Jana Łaskiego (*Ioannes de Lasko, Ioannes a Lasko*) – *chlericii et vicarii perpetui ecclesiae cathedralis Vladislaviensis*, który w 1564 roku подарował swoją księgę kościołowi parafialnemu świętego Jana Chrzciciela we Włocławku, gdzie znajdowała się co najmniej do XVII wieku²⁸.

il. 5 | fig. 5

Hartmann Schedel,
Liber chronicarum =
Das Buch der Chroniken
und *Geschichten* (karty
98 verso i 99 recto –
widok Wiednia | fol. 98
verso and 99 recto,
view of Vienna), oficyna
Antona Kobergera,
Norymberga | Anton
Koberger's publishing
house, Nuremberg,
1493, Muzeum
Narodowe w Warszawie
| The National Museum
in Warsaw

²⁷ Zob. przyp. 26.

²⁸ Osoba darczyńcy z pewnością nie jest tożsama ani z Janem Łaskim Starszym (1456–1531), ani Młodszym (1499–1560), gdyż notatki na odwrocie karty tytułowej sporządzono w pierwszej osobie (np. *Iste liber Sententia[rum] legatus est per me / Joannem de Lasko...*), a w chwili ich powstania (1549 r. i 1564 r.) zarówno prymas, jak i jego siostrzeniec

fol. | photo © Małgorzata
Kwiatkowska / Muzeum
Narodowe w Warszawie

Warto zwrócić uwagę, że notatki proveniencyjne na wszystkich opisanych inkunabułach pochodzą głównie z końca XVI i XVII wieku, można zatem podejrzewać, że w następnych stuleciach druki nie zmieniały zbyt często właścicieli.

Kolekcja inkunabułów w zbiorach Biblioteki MNW została skonstruowana na podstawie nietrudnych do odgadnięcia przesłanek – zgromadzone druki mają prezentować pewien etap rozwoju książki, będąc jednocześnie punktami odniesienia dla wykładu o jej roli w kulturze końca XV wieku i kilku następnych stuleci oraz o dziejach drukarstwa.

Opisane inkunabuły były dotąd praktycznie nieobecne w działalności muzeum. Stan zachowania części z nich oraz specjalne wymagania ekspozycyjne dla obiektów papierowych uniemożliwiały i praktycznie nadal uniemożliwiają ich prezentację np. podczas wystaw. Jedyną okazją „pochwalenia” się tym zbiorem były pokazy wybranych druków, które od kilku lat kierownik Biblioteki Małgorzata Polakowska oraz autorka niniejszego artykułu organizowały dla studentów odbywających praktyki w Bibliotece. Cieszyły się one dużym zainteresowaniem słuchaczy, którzy w toku studiów właściwie nie mieli kontaktu z dawną książką.

Czy możliwe jest jednak szersze wykorzystanie opisanych inkunabułów w działalności muzeum? Pierwszym krokiem wydaje się spopularyzowanie informacji o samym zbiorze, czemu służyć ma nie tylko ten tekst, ale również uruchomienie katalogu online Biblioteki z pełnymi opisami inkunabułów, a być może także fotografiami najbardziej charakterystycznych ich elementów.

Największe korzyści zdaje się jednak nieść digitalizacja całości zbioru lub przynajmniej wybranych paleotypów. Udostępnienie ich cyfrowych kopii w ramach *Cyfrowego Muzeum Narodowego w Warszawie* (www.cyfrowe.mnw.art.pl) czy podobnych projektów polskich i międzynarodowych umożliwi szerokim kręgom badaczy dawnej książki wstępną analizę egzemplarzy (np. w celu ustalenia wariantów wydań lub w ramach badań dawnych księgozbiorów), ale przede wszystkim pozwoli przedstawić inkunabuły muzealne większemu gronu odbiorców nieprofesjonalnych (np. w formie wirtualnej wystawy opatrzonej komentarzem o charakterze popularno-naukowym). Cyfrowe reprodukcje mogą też znaleźć szerokie zastosowanie w projektowaniu materiałów promocyjnych muzeum²⁹.

Dzięki nowoczesnym mediom troskę o zachowanie tego dziedzictwa kulturowego można więc połączyć z działalnością edukacyjną i promocyjną Muzeum Narodowego w Warszawie, prezentując zarazem historię i rangę jego zbiorów.

Aneks: inkunabuły w zbiorach Biblioteki Muzeum Narodowego w Warszawie

Podane niżej dane przedstawiono w formie skróconej, opartej na zapisach w IBP, gdyż dokładna charakterystyka poszczególnych druków ma się znaleźć w katalogu online Biblioteki MNW. Cytatę bibliograficzną do poszczególnych druków ograniczono tylko do oznaczenia pozycji w GW i IBP, gdzie znajduje się pełny wykaz źródeł.

już nie żyli. Notatka z 1564 r. zawiera ponadto wezwanie do modlitwy za ofiarodawcę i wzmiankę o zarazie pustoszącej w tymże roku Gdańsk, Kujawy, Pomorze, Mazowsze i pozostałe części Polski, co stwarza pole do domysłów o powodach przekazania księgi kościołowi św. Jana Chrzciciela.

²⁹ W ten sposób zbiory starych druków promuje m.in. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, która wydała kilka wzorów kalendarzyków listkowych na 2013 r. z fotografiami okazałych opraw, ozdobnych kart czy inicjałów pochodzących właśnie z inkunabułów.

Inc. 1. Nicolaus de Błonie, *De sacramentis*, Strassburg [Typ. Iordani = Georg Husner], 18 VI 1487, 4° (GW M26299, IBP 3926)

Inc. 2. Guido de Monte Rochen, *Manipulus curatorum*, Strassburg, [Martin Flach], 10 V 1487, 4° (GW 11815, IBP 2587)

Inc. 3. Ioannes Marchesinus, *Mammotrectus super Bibliam*, Strassburg, [Martin Flach], 1487, 4° (GW M20808, IBP 3595)

Inc. 4. Ioannes Friburgensis (Johannes de Friburgo), *Summa confessorum*, germ. trad. Bertholdus O.P., Augsburg, Ioannes Schönsperger, 27 XI 1489, 2° (GW M13598, IBP 3125)

Inc. 5. [Kölnische Chronik]. *Die Cronica van der Holliger Stat van Coellen*, Köln, Ioannes Koelhoff, 23 VIII 1499, 2° (GW 06688, IBP 1519)

Inc. 6. Meffreth, *Sermones de tempore et de sanctis, sive Hortulus reginae*, Nürnberg, Anton Koberger, 14 II 1487, 2° (GW M22662, IBP 3685)

Inc. 7. Werner Rolevinck, *Fasciculus temporum*, [Köln], Henricus Quentell, 1479, 2° (GW M38685, IBP 4786)

Inc. 8. Iosephus Flavius, *De antiquitate Iudaica; De bello Iudaico*, lat. trad. Rufinus Aquileiensis, [Lübeck, Lucas Brandis, 1475/1476], 2° (GW M15150, IBP 3278)

Inc. 10. Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, germ.: *Das Buch der Chroniken und Geschichten*, trad. Georgius Alt. Nürnberg, Anton Koberger, 23 XII 1493, 2° (GW 40796, IBP 4943)

Inc. 12. Hieronymus s., *Epistolae. P. I-III*, Basel, Nicolaus Kessler, 1497, 2° (GW 12436, IBP 2796)

Inc. 13. Petrus Lombardus, *Sententiarum liber IV, cum Conclusionibus Henrici de Gorichen, Concordantiis Bibliae ac Canonum, Problematibus s. Thomae Artieulisque Parisiensibus*, Basel, Nicolaus Kessler, 20 II 1498, 2° (GW M32489, IBP 4347)

Inc. 14. *Margarita Davitica, seu Expositio Psalmorum*, [Augsburg, Günther Zainer, ok. 1475/1476], 2° (GW M20961, IBP 3600).